

Uluslararası
Uyghur Araştırmaları Dergisi
2015/6

QESHQER UYĞURLIRINIŇ DEPNE MURASIMLIRI

Funeral Traditions in Kashgar Uyghurs

Hebibulla TURSUN UYĞAR*

Özet

Azizane Kaşgar, Uyghurların önemli ilim ve kültür merkezlerindedn biridir. Bu gizemli ve büyüleyici mekânın anlayışlı, inançlı ve çalışkan insanların tarihin en eski dönemlerinden beri oluşturdukları büyük kültür mirasları içinde folklor ürünleri ayrı bir yer tutmaktadır. Makalede ele alınan konuda, Kaşgar Konaşehar ilçesi, Taşmiliq Köyü, Yenişehar ilçesi, Yamanyar Köyü, Barin Köyü, Yarkent ilçesi, Tağaçi Köyü, Peyzavat ilçesi, Ördeklük Köyü örnek seçilmiştir. Makalede, folklor ürünlerinden defin adetleri ve özellikle Kaşgar Uyghurlarının ölüm adetleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Kaşgar Uyghurları, ölüm, defin adetleri.

Abstract

Kashghar has been one of the cultural and intellectual centers of Uyghur society. People in this mysterious and fascinating land are kind, hard working, hospitable, wise and faithful, for centuries among their Uyghur cultural heritage folklore has been of outstanding importance. In this paper, taking Tasmiliq village of Kona sheher county, Yamanyar and Barin village of Yengi sheher county, Taghachi village of Yarkend county, Ordeklük village of Peyzawat county, Kashghar district (city) as examples. We discuss about funeral rites of modern Kashghar Uyghurs in the field of folklore.

Keywords : Kashghar Uyghurs, death, funeral traditions.

Qisqıçe Mezmuni

Ezizane Qeşqer Uyğurlarınıñ muhim meripet ve medeniyet böşükliridin biri. Uşbu xasiyetlik ana diyarnıñ parasetlik, étiqadlıq, mulayim ve tirişçan puqraliri tarixtin béri yaratqan katta medeniyet mirasiliri içide folklor medeniyiti muhim orunda turidu. Makalidiki mezmunlirda, Qeşqer şehiri Konaşehar nahiyesi, Taşmiliq yézisi, Yéñişehar nahiyesi, Yamanyar yézisi, Barin yézisi, Yerken nahiyesi, Tağaçi yézisi, Peyzavat nahiyesi, Ördeklük yézisi misal qilindi. Mezkur maqalide, folklor terkiqidiki depne adetliri, cümlidin künimizdiki Qeşqer Uyğurliriniñ depne murasim adetliri heqqide toxtilimiz.

Açquçluk Sözler: Qeşqer Uyğurliri, ölüm, depne adetliri.

Ölüm insan hayatınıñ axirlişışidur, şundaqla kişilik turmuşteki ğayet zor tiragédiyedur. Ölümni uzitiş şekilliri herqaysi milletlerde, mueyyen medeniyet qatlimi ve melum dinniñ tesiride élip bérilidu. Şuniñdek künimizdiki Qeşqer Uyğurliriniñ depne adetliridimu ğ dininiñ tesiri mutleq üstün orunda turup kelmekte. Qeşqer Uyğurlar olturaqlaşqan başqa

*Şincañ Univérsitéti Filologiyé İnstituti Vesiqeşunaslıq Kespiniñ Aspiranti, Şincañ Yazma Yadikarlıq Tetqiqat Bazisiniñ Tetqiqatchisi, Urumqi-ÇİN, E-posta: hebibulla1@163.com.

yurtlarğa sélišturğanda birqeder burun şeerlişiş medeniyitige qedem qoyğan bolupla qalmaq, ğ dinimu baldur tarqalğan yurt. ğ dini diyarimizda tarqalğan miñ yildin béri esliy haliti bilen birge her xil mezhep-éqmilirimu belgik dericide siñip kirdi. Qeşqer Uyğurliri İslam dininiñ sünniy mezhipige teve. Qaide-yosunlarda İslam dininiñ esliy adetlirige qarita islahat qiliş arqiliq bir qeder erkin boluş teşebbusini qollaydiğan henefiye guruhiğa mensup boluştin taşqiri, yene yéñdin baş kötürvatqan İslamiyetniñ esliy qaide-qanunliriğa qattiq emel qilişni teşebbus qilidiğan vahabiye mezhipigimu mensup.¹

Bu ikki mezhepniñ Qeşqer Uyğurliriniñ depne adetliride, bolupmu ölüm murasimida ipadilinişi intayin gevdiplik bolmaqta. Bu mezhepler Qeşqerniñ herqaysi caylirida oxşas bolmiğan dericide tarqalğan. Eslide henefiye mezhipiniñ tesiri küçlük idi, emma 20-esirniñ 80- yilliridin kéyin vahabiye mezhipiniñ tesiri sel kéñiyip qaldi.

Qeşqer Uyğurliriniñ ölüm adetliride, yuqirida tilğa alğan ikki mezhepniñ roli ve tesiri sebebidin qismen perqler mevcut. Henefiye mezhipiniñ bu rayondiki tarixiy uzun bolğanliqtin, yene kélip yerlikniñ örp-adetlirige siñişip ketkenliktin bu rayonğa bolğan roli ve tesiri asasiy orunda turmaqta. «Vahabiye mezhipiniñ qismen tesir yéqindin buyan, bolupmu 20- esirniñ 80 - yilliridin kéyin siñip kirmekte. Mesilen, “Vapat bolğuçığa atap nezir qiliş kérekmu -yoq? Qarliq tutuş kérekmu-yoq?” dégendek mesililer heqqide mueyyen perqler şekillendi. Bundaq çoñ-kıçik mesililer Qeşqer tevesidiki herqaysi yurtlarda perqliq bolupla qalmaq, yene bir yurt içidiki herqaysi camaetçilik arisidimu oxşimiğan dericide perq bar».²

Biz Qeşqer Uyğurliriniñ ölüm – yétim adetlirini tetqiq qilğimizda, yenila bu rayonda asasiq orunda turuvatqan henefiye mezhipi اساسida şekillengen adetlerni nuqtılıq tilğa élip ötimiz. Qeşqer Uyğurliriniñ depne murasim adetliri ölümün avvalqi teyyarlıq, vapat bolğandin kéyinki işlar ve perhiz adetliri, méyit uzitiş qatarlıqlar.

Qeşqer Uyğurliri ölümün avval şu kişiniñ yaki öziniñ emeliy ehvaliğa qarap az-tola teyyarlıq qilip qoyidu. Bolupmu yaşanğanlar, bu ehval اساسen saq vaqtiki teyyarlıq, késel vaqtiki teyyarlıq yaki tasadipiy birer kélişmeslik yüz bérıp uşumtut ölüp ketkendiki teyyarlıq qatarlıqlar.

Buniñ içidiki saq vaqtiki teyyarlıq اساسen tövendikidek:

Hayatlıq nezirsi bériş:

Hayatlıq nezirsi bu yéqında yéñdin peyda bolğan bir xil depne murasim şekli bolup, qismen yaşanğan kişiler vapat boluştin ilgiri savablıq izleş hemde depne işliriniñ asanlıqini arzu qilip ötküzvatqan bir xil nezir şekli. Bu ehval Qeşqerdimu mevcut. Beziler bundaq qilişqa bolmaydu, dep qaraydu. Ular «Ölüm allah teripidin bolidu, can Xudaniñ ilkide, şuna ölümün avval bundaq işlarni qiliş herbir musulman bendisige durus emes, dep ötküzmeýdu».

¹ Sünniy mezhipige teve töt tarmaq mezhepniñ biri bolup, Ebu Henife Numan اساس salğan. Uniñdin kéyin Henefiye mezhipiniñ qanunliri Ebu Yüsüp Yaqup (795- yili vapat bolğan), Quduriy (1036- yili vapat bolğan) we başqilar teripidin tüzülgen. Iraqtı meydanğa kélip, İslam tarqalğan barlıq memliketlerge kéñeygen. Henefiye qanuni nisbeten yumşaq ve qolaylıqraq bolğanlıqı, xelqning yerlik enenilirini étibarğa alğanlıqı sebeplik keñ tarqalğan. Bu mezhepniñ tesiri birqançe Erep döletliri, Türkiye, Hindistan, Pakistan, Bingal, Cunggo musulmanliri arisida hélihém mevcut. «Qisqıçe İslam Luğiti», Şincañ Helq Neşriyatı, 180-bet.

Vahabiylar İslamdiki diniy, siyasiy éqim, 18- esirde meydanğa kelgen. Muhemmed İbn Abdul Vahab (1703-1787) اساس salğan. Vahabiylarniñ اساسiy eqidisi bir xudalinqı terğib qiliştur. Qur'an ve hedis اساسida «dinni tazilaşqa» İslam dinini Muhemmed peyğember vaqtidiki halitige keltürüşke çağırğan. «Heqiqiy İslam»niñ yéşil bayriqi astığa birleştürüşke çağırğan. Ular «muqeddes caylar»ğa ziyaret qilişni, evliya ve mazarlarğa séğinişni, zahidliqni eyibligen. Addiy kiynişni, kemter boluşni, eyiş işretke bérilmeslikni terğip qilan. (Qisqıçe İslam Luğiti 1996: 193-194).

² Osman Muhemmdi Kara Qutluq bilen ötküzülgen söhbet xatirisi, «Qeşqer Şehiri Puqraliriniñ Ölüm-Yétim Adetliri Heqqide», 2016- yili 1- ayniñ 18- küni.

Qebre:

Qebre qaturuş méyitni yerlikige qoyup bolğandin kéyin orundilidu. Qebre qaturuş kéyinki devrlerde méyitni yoqlaş, qebre ziyariti qiliş üçün bolidu. İslam kitablırida peyğember eleyhisalam Osman Binni Mezuni'niñ qebrisi üstige bir taş bilen belge qoyup qoyğanlıqı qeyt qilingan. Diyarimizda qebre qaturuş asasen topa dövlep addiy qebre şekillendürüş ve uzunluqı ikki métir, keñliki bir yérım métir, égzizliki ellik santimétir kélidiğan tik tötblüñ şekillik supa üstige diyamétiri 60 santimétir, uzunluqı bir yérım métir kélidiğan silindirsiman pomzek üstige qondurup yasilidu (Bu xil qebriler xam kések yaqı pişşiq xıştin qopurulidu). Bu xildiki qebre méyit depne qilingan küni yaqı qurban héytiniñ birinçı, ikkinçı küni qaturulsa savab bolidu, dégen qarashlarmu bar.

İslamda «Méyitniñ qebresini yasiğanda sünnet teriqiside yer yüzidin bir ğeriç kötürüp üstini uçlap çoqqa çiqirip qoysa bolidu. Qebrini kötürmey tüz halitide qoyup bezi taş yaqı yağaçlar bilen belge qilip qoysimu bolidu» déyilgen bolsimu, türlük şekillerdiki qebrilerni qaturuş keñ dairide omumlaşqan. 2002-2003- yıllarniñ aldidiki qebriler üç pelempeylik supa üstide yatquzulğan silindir şekillik gümbez yasap sélin'ğan (yöniliş şimal cenub). Şimal terep yüzige ölgüçiniñ isim – familisi, tuğulğan, vapat bolğan vaqti, yéşi xatirilenen. Yene bezilerniñ bu xildiki qebriliri beldin yuqiri kélidiğan töt çasa öñkür tam içige élin'ğan. Yéqinqi zamanlarda qebriler mermer taş yaqı bitondin qaturulğan qebre téşi (qebre téşiğa isim-familisi, tuğulğan, vapat bolğan vaqti, yéşi oyulğan) turğuzulğan yaqı tömürdin rişatka şekillik caza yasap şimalğa yüzlenen teripige gümbez şekillik qeley çaplinip ikki yéniğa ve gümbez şekliniñ üstige oğaq ay şekli çüşürülüp, kök sirda sirlanğan hemde gümbez şekillik qeley taxtığa aq, qizil yaqı qara sirda ölgüçiniñ isim-familisi, tuğulğan, vapat bolğan vaqti, yéşi yézip qoyulğan. Yer yüzidin kötürülüp turğan qebre topisi rişatqa dairisige élingan. Bir aile üçün alğan görniñ etrapığa beldin yuqiri tam yasaydiğanlar hemde méyit qoyulğan görge birdin qebre téşi tikleydiğanlarmu bar.

Qebre yoqlaş:

Qebre yoqlaş musulmanlarğa yaxşı sanalğan iştur. Qebre yoqlıquçılar avval pütkül qebristanlıqqa yüzlinip öre turup «Essalamu eleykum ehle diyari minel mömine ve muslimine ve inna inşaellahu bikum lahiqune, nesielullahu lena veleikumul apiyete» (Mömin musulmanlar yurtniñ ahalisi, silerge salametlik tileymen. Xuda xalisa bizmu çoqum silerniñ arqañlardin barimiz, özimiz üçünmu, siler üçünmu Allahtin amanlıq tileymiz) dep du'a qilnidu. Andin öz tuğqanliriniñ tupraq béşiğa bérıp yükünüp olturup özi bilidiğan sürilerni oqup dua qilidu. Köz yéşi qilsimu ün sélip yiğlaşqa bolmaydu. İslam şeriti boyıçe rohlardin medet tileşke qetiy bolmaydu. Peqet hayat kişiler uluğ Allah Taaladin ularniñ gunahni meğpiret qilip, rehmet işikini éçişni tilisek bolidu, déyilgen. Emma, Uyğurlar arisida hélihém qebre béşida ün sélip yiğlaş, qebrini quçaqlaş, ölgüçidin medet tileş adetliri mevcut.

Uyğurlardimu ölgüçiniñ tupraq béşini yoqlaş aditi:

Bu adette qebre ziyaret qiliş depmu atilidu. Adette peyşenbe küni seher, cüme küni namazdin yanğanda, héyt namizidin yanğanda bolidu. Buniñ sebebi, ervahlar cüme ve héyt küni mekkige baridiken, peyşenbe, harpa künliri ervahniñ rohiğa atap dua qilsa, ular rohluq halda sepnin aldidida mañidiken. Bolmisa béşini töven sélip arqida mañidiken. Namazdin yanğanda ervahniñ rohi qebre üstige çiqip uruq-tuğqanliriğa telmürüp olturidiken. Bolupmu héytlarda yoqlıquçılar intayin köp bolidu. Tupraq béşiniñ öre-töpe bolup ketmesliki, er-ayallarniñ doquruşup yürmesliki üçün ayallar harpa küni qebre yoqlisa, erler héyt namizidin qaytip yoqlaydu. Uniñdin başqa ölgüçiniñ tuğulğan, vapat bolğan künliri, yiraq seperge atlinıştin burun ve qaytip kelgende ixtiyar qilip qebre yoqlaydu.

El arisida yene ademniñ rohi quşlarğa aylinip qebre etrapida çörgileydu deydiğan epsane bolğaçqa, tupraq béşiğa çiqquçılar can-canivarlarğa bérilgen nezir süpitide buğday, qonaq, gürüç qatarlıqlarnı élivélip çéçip qoyidu. Qoli bilen tupraqniñ topisini boşitip qoyidu (Qebriniñ topisi uçup tursa, ölgüçiniñ bu dunyadiki gunahliri topidek uçup kétip yeñgileydiken).

Uyğurlarda yene üç nezirgiçe, qismen caylarda yette nezirgiçe her küni etigende ölgüçiniñ uruq-tuğqanliri, dost- buraderliri yiğilip tupraq béşiğa çiqip Qur'an tilavet qilidiğan ehvallar bar.

Qebre sétivéliş yaki yasitiş:

(Künimizde qebre sétivélişmu nopusniñ köpiyişige eğişip şeerlerdiki depne murasim adetliridiki muhim bir mesile bolup qaldi). Bu xil ehval Qeşqerde uzundin buyan mevcut bolup, birqisim mertivlik yaki bay kişiler hayat vaqtida özlirige qebre yastidu (hetta çoñ- çoñ gümbezlerni yastidiğan ehvallar hélihém mevcut) hemde uni bézeydu. Qebrilerniñ yasiliş şekillirimu oxşimaydu. Qebriler asasen mundaq bir neççe xil bolidu.

Böşük şekillik qebre:

Böşük şekillik qebre Uyğurlar içide omumlaşqan xas qebre şekli. Qebriniñ çoñ-kıçıklıki méyitniñ çoñ-kıçıklıkiğe qarap bolidu. Adette qebriniñ uzunlıqi 160-200 santimétir etrapida bolidu. Balılarniñ qebrisi ularniñ boyığa teñleştürüp yasilidu.

U qebre supisi otturisiğa qopurilidiğan toluqsiman böşük şekli اساسida yasilidu. Erlerniñ qebre supisi «xaman toluqni gevdişürüş üçün ikki pelempeylik, ayallarniñ qebre supisi supida aş yayidiğan noğuç, xémirni ipadileş üçün üç pelempeylik çiqiridu». Böşük şeklini ipadileydiğan qismi supiniñ ottura qisimida 60-80 santimétir éziglikte yasilidu. Qebre supisidiki supa qatlımığa asasen er yaki ayalniñ qebrisi ikenlikini bilgili bolidu.

Gümbezlik qebre:

Gümbezlik qebre Uyğurlar İslam diniğa étiqad qilğandin kéyin barlıqqa kelgen qebre şekli. Uniñda İslam binakarlıq şekli boyıçe gümbez اساسiy gevde qilinip, gümbez içige gör kolinip méyit qoyulidu. Gör üstige qebre çiqirilidu. Gümbezniñ sirtqi qismi kakil lay bilen suvilidu.

Deribcilik qebre:

Rişatka otturisiğa böşük şekillik qebre yaki taş-tupraq dövlengen bolidu. İçige tuğ elem qadaşniñmu bir qançe xil menisi bolidu hemde her xil reñlerniñmu simvolları menisi bar. Adette qebre béşiğa aq rextin üç burceklik elem tikip qoyulidu.

Aq reñlik tuğ adette yaşinip vapat bolğan péşqedemlerniñ qebresige qadilidu. Qizil reñlik tuğ tuğutida ölüp ketken ayallarniñ qebresige qadilidu. Kök reñlik tuğ yigitlik basquçığa yétip yaki yigit bolup ölüp ketkenlerniñ qebresige qadilidu. Sériq reñlik tuğ qiz bala yaki reşide bolğan qizlarniñ qebresige qadilidu. (Yiltizlik 2000: 66-67) Tuğ konirap qalsa yéñidin yasap qoyidu.

Qeşqer Uyğurliriniñ qebriliriniñ köp qismi şam görlerdin terkip tapqan. Bundaq boluşı şu kişiniñ cemetge qaralıq ve yaki melum bir dañlıq dini ölima kişiniñ méyiti bar cayğa yéqin qoyuştin kélip çiqqan boluşı mumkin. Emma, Uyğurlar uzundin buyan uruq-tuğqanliri yaki uluğ kişiler yatqan yerge yéqin yaki tupraq orni yaxşı bolğan caylarni aldinala igellep qoyuş yaki sétivélişni adet qilğan. Aldinqi ehval yézılarda, kéyinki ehval şeerlerde köprek uçraydu. Bir kişi ölüş aldida amal bar qandaq yerde yétiş arzusi barlıqini ailidikilerge uqturup qoyidu. Uqturalmığan şaraitta öz cemeti depne qilinivatqan cayğa qoyulidu. Buniñda quyuq İslam tüsi bar.

İslamiyette ölgüçi ölümün ilgiri melum cayda yétişni vesiyet qilğan bolsa, uni şu yerge depne qilsa bolidu. Başqa sebev bolmisa ölgen cayniñ öziğe depne qilsa yaxşı bolidu. Ebu İbni Zubeyri isimlik bir sahabiniñ bayan qilişçe, Muhammet peyğemberniñ ayali Aişe öz vesiyiti boyıçe beqi góristan dégen cayğa depne qilingan.

Qeshqer Uyğurliriniñ uruq-tuğqanlarniñ méyitliriniñ bir yerge qoyuluşı ularniñ arzusida «u dunyadimu bille yaşaşni» meqset qilğan boluşimu mumkin. Kéyinki evlادلarniñ yoqlap turuşini hemde qebrilerni asan tépişini, özlirige dua qilişini arzu qilğan, şundaqla uruq-tuğqanliq zencirini çin bağlaş sebevidin bolğan boluşu mumkin.

Uniñdin sirt, Qeshqer Uyğurliriniñ cemet qarşı nahayiti küçlük bolğanliqtin köpinçe kişiler meyli namrat ve yaki bay bolsun, herbir cemetniñ öz aldiğa bir bölük qebristanliqi bar. Aldirap méyitni başqa cemetniñ qebristanliqiğa qoymaydu. Bu xil qebre qaturuş şekli gerçe İslam dinniñ mahiyiti yaki munasivetlik ehkamliriğa uyğun bolmisimu, lékin cemet qebristanliqni bir cayda boluşu İslam dini teşebbus qilidiğan inaq-ittipaqliq ve birlikniñ başqıçe bir xil ipadilişi mumkin.

Omumen, Qeshqerdiki köpinçe kişilerniñ qebrisi addiy-sadda bolup topa qebridin terkip tapqan. Biz yuqirida tilğa alğınimizdek, Qeshqer Uyğurlirida İslam dinniñ ehkamliriniñ, cümlidin eqide-étiqadniñ tesiri quyuq. Çünki Muhammed eleyhisalamniñ «Méniñ qebrem zémin üstidin peqet ikki gériç üstün bolsun...» dégen vesiyitige emel qilip, heyvetlik qebre qaturuş peyğember yolidin çiqqanliq dep qaraydu. Şu sebevtin Qeshqer Uyğurliriniñ köpinçisiniñ qebrisi intayin addiy topa qebrilerdur.

Sekrat üstidiki teyyarlıq:

Teyyarlıq:

Sekratqa çüşüş (kişilerniñ oxşımığan sebevler tüpeylidin can üzüş aldidida turğan halitini körsitidu) insanniñ paniy alemün baqi alemge qilidiğan sepiriniñ eñ halqiliq vaqti bolğaçqa, muşu peyttiki teyyarlıq tasadipiy ehval yüz bermigen şaraitta intayin etraplıq teyyar qilinidu. Lékin sekrat vaqtiniñ qaçan kélidiğanliqi éniqsiz bolğanliqtin bezi işlarğa ülgürelmesliki mumkin. Sekrat vaqti bilinse, şarait yar berse aldi bilen taharet élinidu. İkki reket yaki töt reket namaz oqulidu. Héç bolmiğanda kelime şahadetni oquydu.

Navada qerliq, acizliq yaki késel bolup şuni bayqisa, késel éğirlaşqan kündin başlap Qur'an savati bar bir kişi mezkur késel yaki sekrat üstidiki adem qéşidin üzümeydu. Öy igiliriniñ özliri Qur'andin savati bolsa, öydin çıqmay süre oqup dua qilidu. Bolmisa yéqin etraplıq imam (késel ayal kişi bolsa büvi)ni teklip qilip «süre yasin»ni oqutidu. Kelime şahadet ögitilidu. Aldin teyyarlanğan «dimide süyi» içürülüp, raziliq soraydu. Éytilişçe, can üzüş aldidiki adem biaram halette turğanda éğiziğa üzöldürmey su témitip turmisa, del muşu peytte şeytan késelge su teñlep «imaniñni berseñ su bérimen» dep qaymuqturamış. Biaram bolup azablanğan késel ağziğa su témitilmisa şeytanniñ keynige kirip imanini su téğişip u dunyağa imansız kétermiş. Şuña herqandaq ehval astida sekratqa çüşken kişiniñ éğiziğa su témitidu hemde «süre yasin»ni oqup, hurup turidu. Sekrattiki kişiniñ şahadet bilen kétéşini, amanetni tapşuruş ceryaniniñ asan boluşni tileydu.

Képenlik:

Köpinçe ehvalda képenlikni ayallar sekrattin avval teyyarlap qoyğan bolup, erler teyyarlimaydu. Méyit can üzgendin kéyin şu erniñ tuğqanliri teyyarlaydu. Qeshqer Uyğurlirida er vapat boluştin ilgiri asasen képenlik teyyarlimaydu. Képenlik adette mata, xesse, aq rextte teyyarlinidu. Erler üç qat, ayallar beş qat képenlidu. (Hebibulla 1993: 322).

Wesiyet ve miras bölüş:

Qeşqer Uyğurlirida köpinçe ehvalda, sekrattin avval balilirğa bivaste miras bölmeydu yaki vesiyet qaldurmaydu. Késel adem öziniñ emeliy ehvalıǵa qarita işençilik dep qarıǵan uruqtuǵanliri yaki yurt çoñliriǵa balilirğa tapilaydıǵan işlarnı, köñül sözlirini vesiyet qalduridu. Méyit uztilip işlar tügigendin kéyin vapat bolǵuçı vesiyetni añlıǵuçı balilirğa yetküzüp qoyidu.

Miras mesilisi, sekrat üstide tilǵa élinmaydu. Köp hallarda ölüm pütünley uztilip bolunǵandin kéyin vapat bolǵuçiniñ pütün cemeti yigilǵan asasta razılışip teqsimlişidu, çiraylıq hel qilinidu. Démek, Qeşqer Uyğurliridiki miras, vesiyet qalduruştiki alahidilik islam şer'itiniñ esliy mahiyiti, yeni Qur'an kerim bilen hedisniñ rohiǵa asasen élip bérilǵandin başqa, yene miras bölgüçi yaki vesiyet qilǵuçiniñ arzusi, şu ailidiki uruqtuǵanlar, qérindaşlar munasivitiniñ emeliy ehvalni çıqış qilip teqsimlinivatidu. Şundaqla yéqindin buyan az birqisim kişiler «Cuñxua xelq cumhuriyitiniñ miras qanuni» boyıçe miras üleştürivatqan ehvallarmu bar.

Wapat bolǵandin kéyinki işlar:

Can üzüş:

Késelniñ can üzgenliki melum bolsa aldi bilen közi yumdurilidu. Andin énikini çetip, qolini ikki yanǵa tüz qoyup yatquzulidu. Eger can üzgende başqa yönilişte yétip qalǵan bolsa, putiniñ uçini qiblige yüzlendürüp oñdisiǵa tüz yatquzulup qoyulidu. Eger ének çin çetilmey depne qilingandin kéyin képenlikini çışlivalsa yaki qolini meydisige élıvalsa, putini putiǵa mindürüvalsa, şu öyde keyni-keynidin bala-qaza, ölüm-yétim bolarmış.

Buniñ réal ehmiyiti bolsa can üzgen kişi özini kontrol qiliş iqtidaridin mehrum bolǵaçqa közini çin yumdurup, énikini çetip, tüptüz uxlap qalǵandek yatquzuş méyitniñ sürlük bolup qélişiniñ aldini élištur. Tüz yatquzulǵan méyitniñ üstige pütün yépilǵudek ediyal yépip qoyulup, ediyal üstidin méyitniñ qorsaq qisimiǵa qayça yaki piçaq basurup qoyulidu. Bu méyitniñ depne qilingiçe qorsiqiniñ köpüp qalmasliqi üçündür. Taki imam yaki büvi yuyuşqa kirip, icazet bergüçe ölüm igiliri méyitqa hemra bolidu. Başqılar asasen kirmeydu. Eger késelniñ can üzgen vaqti kéçe bolsa haza éçilmeydu. Ölüm igiliri yiraq-yéqin uruqtuǵanliriǵa téléfon arqiliq yaki kişi evetip xever qilidu. Uçiliridiki hazidarlıqqa mas kelmeydıǵan kiyimlerni yeñǵüşlivétidu. Çoqum tañ süzülgenge qeder taqet qilip, seherde hoylıǵa çiqip haza éçilip qayǵulirini bildüridu hemde ölüm bolǵanlıqi ipade qilinidu. Erler bélige aq baǵlaydu, ayallar bélige aq baǵlıǵandin sirt, béşiǵa aq salidu. Eger turmuşluq bolǵanliri çekisige aq daka baǵlıvalidu. Aq séliš asasen bivaste tuǵanlar bilenla çeklinidu. Dakidin qolyaǵlıq késip tarqitilidu. Haziçılar tekliq qilinmaydu yaki aq salǵuçılar köpeytilip, haziniñ daǵduǵisi qesten köptürülmeydu. Biraq qoşaq qétip haza éçiş keñ omumlaşqan. Ölgüçi ayal bolsa petige kelgenlerniñ içidiki beş vaqt namaz oquydıǵan, camaetniñ axiretlik işliriǵa mesul bolup kélivatqan büviler méyit yatquzulǵan öyniñ yénidiki öyde avval képenlikni teyyalap, andin méyitqa «tehlil» oquydu. Tesvisi barlar tesvi sérisa, tesvisi yoqlar qonaqni birdin ayrip oquydu. Buniñdiki meqset «méyitniñ imaniǵa yardım bériştur», taki méyitni uzatquçe iman kelimesi oqulidu. Erlerniñ mesçitte bamdat namzidin kéyin oqulidu. Ölüm igiliri camaettin guvahliq alidu. Erlerge tupraq béşida ölüm igilirini soratquzup guvahliq bérilidu. Ayallarniñ depne qilişqa qebristanlıqqa bérişi çeklengenlikten méyitni uzitip çiqquçe ölüm igiliridin bir ayal kirip, tehlil oquvatqan köpçilikten üç qétim méyitniñ «qandaqraq ademliki» toǵrisida soal soraydu. Köpçilik bir éǵızdin réalliq اساسida yaxşı teripini qilip guvah bolidu. «Ayallar ayallarni çüşinidu» dégen asasta ayallardin guvahliq élinidu. Tupraq béşida er hazidarlar yene bir qétim imamdin guvahliq soraydu.

Haza éçiş ve haza tutuş:

Sekrat halettiki késel kişiniñ ehvalida özgiriş bolup, can üzgenlik alametliri körülse yaqı şu aile ezaliridin başqa caylarda her xil bahane sebebler bilen ölüp ketkenlerniñ ölüm xeviri kelgen haman pütün a'ile ezaliri cudalıq hesritide yığa zare qılışidu.

Yığa zare avazi añliniş bilen qoşnılar petige kiridu ve méyit igilirige qoşulup haza açidu. Méyit igilirige sevr qiliş toğrisida nesihet qilidu. Bu toğruluq Qur'an ve hedislerde mundaq qeyt qilingan: «Éh möminler sevr ve namaz arqiliq yadrem tileñlar, Alla heqiqeten sevr qilğuçi bilen billidur» (Salih 1991: 157). «Biz silerni bir az qorqunç bilen malliriñlarğa, canliriñlarğa, baliriñlarğa, zira'etliriñlarğa yétidiğan ziyan bilen çoqum sinaymiz. Béşiğa kelgen ziyan-zexmetlerge sevr qilğuçilarğa cennet bilen xuş xever bergin. Ularğa birer musbet kelgen çağda ular: "Biz elvette Allaniñ igidarçiliqidimiz, Allaniñ bendilirimiz, çoqum Allaniñ dergahığa qaytimiz." deydu. Ene şular Allaniñ pervedigarniñ meğpiriti ve rehmitige érişküçilerdur. Ene şular hidayet tapquçılardur» (Salih 1991: 88).

Muğire reziyellahu enhu rivayet qiliduki, u peyğember eleyhissalamniñ mundaq dégenlikini añlığan. Kimki méyitke yığlaydiken, uniñ yığlığanlıqı tüpeylidin méyit azabqa qalidu (Emare 1998: 88). Şu sebeplik hazir bir qisim caylarda méyit üçün qoşaq toqup, ünlük avazda yığlaş haletlirige xatime bérildi, emma bezi caylarda yenila saqlanmaqta.

Xever yetküzüş:

Ölgüçi can üzüş bilen teñ qolum-qoşnilarniñ yadremi bilen yiraq-yéqindiki uruq-tuğqan, yaru-buraderlerge, yurt çoñliriğa ve munasivetlik orunlardiki meşcitlerge xever bérilidu. Xeverçiler ölüm xevirini başqılarğa tasaddipiyliq hés qildurmasliq üçün, töven avazda qayğuluq halette yetküzidu. Xever yetküzüş ağzaki yaqı xet arqiliq bolidu. Xever yetküzülüş ariliqida qoşna-qolumlar ailidikilerge yadremlişip, méyitniñ axiretlik işlirini orunlaşturidu.

Méyitni depnige teyyarlaş:

İslam dini méyitni tézdin depne qilişni teşebbus qilidu. Beş vaqt namaz vaqtidin başqa herqandaq vaqıtta méyitni depne qilsa bolivéridu. Ebu Hureyre reziyellahu enhu rivayet qiliduki peyğember eleyhissalam mundaq dégen «cinazini kötürgende téz méñiñlar, eger méyit yaxşı bende bolsa, uniñ yaxşı emiliniñ neticisini körüşke téz élip mañğan bolisiler, eger u yaman bende bolsa, müreñlardin yaman bendini tézrek çüşürvetken bolisiler» (Salih 2010: 450). Bundaq qiliş ölgen kişi eger yaxşı bolsa, uni tézrek depne qiliş arqiliq savabqa érişiş, eger yaman kişi bolsa uni tézrek baqi alemge uzitivétiş üçündür. Ölgüçiniñ yiraqtiki uruq-tuğqanliriğa xever bérilip vaqtida yétip kélelmise, bir kün saqlap etisi yerlikke qoyulidu. Omumen şu küni yerlikke qoyulidu.

Xoşlişiş:

Méyitni suğa éliştin ilgiri méyit bilen hoşlişiş bir xil enenivi qaide túsini alğan paaliyet bolup, bu xil qaide-yosunlar İslamiyet bilen maslaşqan. Qeshqer Uyğurliridimu burun ötken İslam ölimaliriniñ méyit bilen hoşlişiş paaliyetliri ceryanidiki herbir heriketlirini paaliyet ölçimi qilğan halda bu xil hoşlişiş aditini izçil davamlaşturup kelmekte.

Méyitni yuyuş yaqı suğa séliş:

Méyitni yuyuşqa yurt içidiki İslam dini ehkamliridin toluq xeveri bolğan qariylar, özini toxtatqan peshqadem teqvadar musulmanlar yaqı meşcit mezinliri tekliq qilinidu. Ölgüçi ayal bolsa yaşanğan büviler tekliq qilinidu. Omumen méyitni suğa alğuçilar tövendikilerini özide hazirlığan boluşı şert qilinidu. Aldi bilen bir musulman aqıl, rastçil, işençilik, méyitni yuyuşni niyet qilğan, méyitni şeriet körsitip bergin yosunda yuyalaydığan, méyitniñ bedinidiki bezi nuqsanlarni başqılarğa yaymaydığan boluşı kérek. Méyitni yuyuşqa üçtin-

yettigiçe adem qatnişidu (eger méyitniñ tuƒqanliri sevrçanlıq bilen méyitni yuyuşqa imkaniyitini hazirliyalisa, ularmu qatnaşsa bolidu). Méyitni yuyuştin avval méyitni perde içige élip kirip, textiravan üstige yatquzidu. Üstide kiyim-kéçekler yaki oralƒan nersiler bolsa saldurvétip, kindikidin tiziƒiçe evritini yapalıƒudek rext bilen yépip qoyidu hemde textiravanni taq (üç, beş, yette) qétim xuşbuy hidlar bilen isriqdaydu. Adirasman çéçiki yaki arça yaƒıçı işlitilidu. Textiravanniñ ottura qisimida diyamétiri 20 santimétir kélidiƒan bir tóşüp bolidu. Bu tóşüktin méyitni yuyuş ceryanida paskina sular éqip çüşidu. Éqip çüşken suniñ başqa caylarƒa éqip ketmesiliki üçün et yerniñ topisi bilen textiravanniñ etrapı qaşalinidu. Beziler méyit yuyulup bolƒandin kéyin, yuyulƒan orunƒan yaki qaşalanƒan topiƒa buƒday uruqini térip maysa östürüp, ölgüçini esleydu ve yad étidu.

Méyitni yuƒuçı qoliƒa paxta yaki birer parçe yumşaq rext élip ölgüçiniñ nicaset orunlirini ve nicaset tegken caylarnı sürtüp pakiz yuyidu. Méyitni yuyuşqa işlitilmigen qapaq ve nogay işlitilidu. Eger yéni qapaq yaki nogay tépilmisa, burun méyit yuyuşqa işletken qapaq ve nogay bolsimu bolidu. Méyit yuyulidiƒan su xuş puraƒ reyhan sélinip teyyar qilinidu. Méyitni resmıy yuyuşqa başlıƒanda yuyƒılı kirgen kişi qoliniñ ikki barmıqini hól qilip, méyitniñ kalpuk, çış tüvi, burun tüşükçilirini pakizlaydu. Andin kéyin adettikige oxşas taharet alƒuzidu. Lékin éƒiz, burunliriƒa su kirgüzmeıdu. Méyitniñ oñ yan teripini pakiz yuyulƒandın kéyin, sol yan teripini yuyidu. Axirida baş, saƒal-burutlirini yuyidu hemde pütünley yuyup bolƒandin kéyin, méyitniñ qorsiqiniñ üsti teripidin astı teripige qarıtıp asta silaydu. Méyitni yuyƒanda heriketler siliq boluşı, qopal heriketlerni qılmaslıqı, pakiz yuyuşı kérek. Méyit yuyuşta kislatalıqı töven bolƒan etir sopunlar, kuçaniñ toƒaç sopunı işlitilidu.

Qısturma (méyit yuyuş ceryanı):

Méyitni bir tereptin yuyƒaç, bir tereptin ölgüçiçe tesbi (izgülik tilmek, xeyrlik boluşı arzu qılmaq) éytılıdu. Bedini aq mata bilen sürtilip, üstige ipar, zepeler suƒa sélinip, şı su bilen méyitniñ péşane, ceynek, qol alqını, put tapını, tiz qatarlıq namaz oquƒanda yerge tegken caylırı sürtilidu. Kişiler muşu ipar sürgen caylar u dünyada namaz ötigenlikidin guvah bérıdu, dep qaraydu. Bu işlar tamamlınıp bolƒandin kéyin képenleydu. Taşqı képenlikniñ ikki uçı mehkem çıgilidu. Méyit yerlikke qoyulƒanda ayaƒ teripi şı péti qalidu. Baş teripi éçilip méyit qible terepke qarap yatquzilidu hemde üstige ipar, zem-zem yaki etir dégendek xuş puraƒ nersiler çéçilidu. Cinaziƒa élip namızını çüşürgende béşini şimalƒa, yüzini qiblige, putını cenubqa qarıtıp qoyılıdu. Andin perzenti yaki uruƒ-tuƒqını camaetniñ aldiƒa çiqip, merhumniñ yaşap ötken yılı, orni, şıƒullanƒan kespi, başqılar bilen bolƒan muamilisi qatarlılarnı sözlep ötkendın kéyin merhumniñ başqılardiki élim-bérim işlirini méyit igiliri üstige alidiƒanlıqını cakarlaydu. Camaet birdek merhumdin razi ikenlikini éytişip, axiretlikiniñ yaxşı boluşı üçün dua qılışıdu. Méyitni yuyuşqa teyyarlanƒan su samandın ot qalap isitilidu. Suni amal bar ayal bolsa qızı, er bolsa oƒul perzenti mukemmel taharet élip isitiş ve ekirip bérış telep qilinidu. Ayallarƒa telle oquƒanda telle téşı tarqıtıp bérilidu, telle téşı bolmisa qonaq tarqıtıp bérilidu. Ayallar şıni sanap süre oquıdu (hazır köpinçe qonaq tarqıtıp bérilidu). Méyit tupraq béşıƒa élip bérilƒandin kéyin méyit igisidin birisi yerlikke kirip yétip baqıdu. Taş yerlik 2 métir keñlikte, 3 métir uzunluƒta, 1.5 métir çoñqurluƒta kolinidu. İçki yerlik teşme yerlik depmu atilidu. İçki yerlik taş yerlik otturısın 70 santimitir éƒiz çiqirilip astıƒa 1.5 métir çoñqurluƒta geme şeklide kolinidu. Normallıqı delillengendın kéyin yerlikke qoyılıdu. Méyitni yerlikke qoyƒandın kéyin képenlik çıgilgen yerler yéşivétılıdu, ayallarnıñ baş yaƒlıqı yéşilmeydu. Méyitni élip méniştın burun perzentlırı taharet élip yüzini körivélişqa ruxset qilinidu. Adet körivatqan ayallar méyitqa qaraş çeklinidu. Bu ceryanda özi bilidiƒan ayetlerni oqup dua qilidu hemde «Qalu inna lillahi ve'inna ileyhi raci'un» (Biz elvette Allaniñ igidarçılıqıdimiz, Allaniñ bendilirimiz, çoqum Allaniñ dergahiƒa qaytıviz.) dep tekbir éytıdu. Andin cinaza hoyliniñ otturısıƒa élip çiqilip beş minuttın on minutçiçe qoyılıdu. Perzentlırı ve tuƒqanlırı

cinazini oñ tereptin aylinip yiğa zare qilidu hemde yuğuçılar üçün teyyarlanğan rexit cinaza üstige yépilidu. Hazir asasen méyit hoyliğa qoyulğanda aylinip yiğlimaydu, ayallar yiğa-zare qilidu, emma aylanmaydu. Méyit ayal bolsa bezi aililerde méyitni yuyup képenlep bolğandin kéyin yéñi aq kigizge orap taşqiriğa élip çiqip tavutqa sélinidu. Képenlik adette aq matadin qilinidu, yiñne bilen tikilmey képenlik mataniñ özidin yip çiqirip yömep çégip qoyulidu (Hebibulla 1993: 322).

Toluqlima (méyitni yuyuş ve képenleş):

Seper üstide yaki başqa adem yoq şara'itta tuğqanliri yuyup depne qilmisa, adettiki şaraitta İslam şeriti boyıçe şerti toşup camaet işiliri bilen şuğullinivatqan mexsus kişiler yuyidu. Qaza qilğuçi intayin yiraq, qayturup kéliş qolaysiz caylarda bolmisila, tuğqanliri teripidin ekélinip depne qilinidu. Pütkül yuyuş ceryanida yuyğuçılar «iman kelimesi» ve özi bilidiğan sürilerni toxtimay oquydu. Vaqit téceş yüzisidin islam dinidiki méyit qoyulğan taxtayni üç yaki yette qétim isriqdaş qisqarğan. Ölüm igiliriniñ iqtisadiy yükini yeñgillitiş yüzisidin yuğuçıarmu eslidiki beş kişidin üç kişiğe qisqarğan.

Er yaki ayal üç qétim yuyup tazlanğandin kéyin, erni üç parçe, ayalni beş parçe böz mata, yaki aq xese, yaki aq rext bilen képenleydu. Ölgüçiniñ bir qisim kiyim-kécekliri yuğuçi kişiğe qaldurulidu ve melum miqdarda pul, rext, qen-gézek bérilip méyit yuğuçılar razi qilinidu. Képenlikni özi teyyarliğan yaki öziniñ iqtisadidin teyyarlanğan bolsa nahayiti savab bolidu, dep qarilidu. Eger ölgüçi aciz, ğerip, turmušta başqılarğa taynip yaşaydığan bolsa, musulman qérindaşlar teripidin teyyarlinidu. Ölgüçi balağette yetmigen narside bolsa, ata-anisi teripidin teyyarlinidu. Er kişiniñ sünnet teriqisidiki képenlikni üç bolidu: Qemyis, izar ve liğafe. Ayallarniñ sünnet teriqisidiki képenlikni beş bolidu. Qemyis, iraz, liğafe, fimar, firqe.

Qemyis: Méyitniñ gedinidin putiğiče kélidiğan, yeñ, yançuqliri bolmiğan tüptüz aq köñlek.

İzar: Méyitniñ béşidin putiniñ uçığiče bolğan yaki qisqaraq bolsimu méyitni oriyaliğudek aq rext.

Liğafe: Méyitniñ béşidin tartip putiniñ uçığiče bolğan köñlek, irazdin sel uzun bolğan aq rext.

Fimar: Ayal kişiniñ béşidin köksigiçe çüşürülüp, köñlekniñ üstide, izariniñ astida çigip qoyulidiğan yağlıq.

Firqe: Ayal kişiniñ köksini basurup çigip qoyulidiğan rext parçisi.

Cinaza bézeş ve méyitni cinaziğa éliš:

Méyit képenlinip bolunğandin kéyin cinaziğa sélinidu. Cinaza aile iqtisadiğa asasen bézilidu. Aile iqtisadi yaxşı bolğanlar cinazini beş, alte qat ésil rextler bilen bézeydu. İqtisadi naçar bolğanlar bir, ikki qat addiy yopuqlar bilen bézeydu. Bézelgen yopuqlar méyit namizini çüşürgen qarılarga bérilidu. Cinazini heşemetlik bézeş, isqat tarqitiş (nan, sopun, pul, yéñne, yilim) işliri burundin sörülüp kelgen enenivi işlar bolup, bu xil işlar Qur'an hökümlirige xilap dep qaralğaçqa, hazir cinaze bézeş aziyivatidu. Peqet caynamaz yaki rext, yézilarda kigiz artiş bilen cinazni yépivatidu (köpinçe bundaq rexit, caynamaz, kigiz mesçitte bolidu).

Taharet éşi:

Yiraq-yéqindin kelgen camaetke namaz çüşürüştin ilgiri tarqitidiğan tamaq bolup isqat tarqitiş ve başqa muşuniñğa munasivetlik paaliyetlerde addiy-sadda boluşni teşebbus qilivatidu hemde şu boyıçe méyit uzutilivatidu. Méyit cinaziğa sélinip hoyliğa élip çiqilğanda, ölgüçiniñ tuğqanliri cinazini çöridep dua qilidu. Ünsiz yaki avazlıq köz yéşi qilip, merhumni meñgülük uzutup qoyidu.

Yolda k tivatqan kişiler cinaza k tirip k tivatqanlarni k rgende m yitni n namiğa atap dua qilidu. OlturĐanlar  re turup xoşlişidu. (Bu heqte amir ibini rebbe reziyellahu enhu rivayet qiliduki, peyĐember eleyhisalam mundaq d gen: siler cinaza k t rge  eğiğilarda yaqi u  t p ketken'ge qeder  re qopup turuğlar.) (Emare: Sehihulbuxari Cevherliri ve Qestilani şerhi, Muhemmed Salih Tercime qilĐan, Milletler Neşriyati. 1988: 22).  lg ciniğ y qinliri, tuĐĐanliri yaqi k penlep yerge qoyuş resmiiytini bilidiğanlar teripidin  lip b rilidu. Eger m yit ayal bolsa g rniğ ağzini bir nerse bilen perde qilip tosup qoyulidu. Tilavet axirlaşqandin k yin, tupraq b şiğa  iqĐanlar şu tupraq b şidin bir siğimdin topini  lip g r etrapığa   cip  lg ciniğ cennette bolışini tileydu. M yitniğ qebresini yasiğanda s nnet teriğiside yer y zidin bir Đeri  k tirip  stini u lap  oĐĐa  iqiridu. Yaqi qebirini k tirmey t z halitide qoyup cesetniğ yer  sti uduliğa ceset siğıdeğ  oğliqtiki taş bilen qaşalap qoyulidu. Baş teripige h l  cme şexi yaqi yağa c bilen belge qadap qoyulidu. Bezide uniĐĐa  lg ciniğ isim, tuĐĐan ve vapat bolĐan yil namisi y zip qoyulidu. Uniğdin başqa halal hayvanlarniğ baş s Ğniki yaqi m Ğg zl k baş s Ğniki qoyup qoyulidu. Yene tuğ şekillik munar aq, g mbez, lata-puta artip qoyuş, mes it şeklide qopuruş, yağa c şada bilen rişatki lap qoyuş ve başqa şekillerdiki qebirlermu qopurulidu. Bu heqte t vende yene tepsiliy s zleyemiz.

Musibet munasiviti bilen  lip k lin'gen taamlar «issiqliq» dep atilidu. şuğa musibet bolĐan aililerde adette  c k ngi e tamaq  tilmeydu namaz bolĐan k nlerde issiqliq  lip k lelmigenler k yin ayrim k lip qarisini oştaydu (resmiiytini  teydu). Teziye bild r ş usuliliri, s z-ibariliri xilmuxil bolidu. Teziye bild rg  i musibet y z bergen k nde musibet igiliri bilen qol  lişip «Elekmullahi» dep k rişidu. Bezi caylarda  silişip yiğlap k rişse, yene bezi caylarda  silişip haza  ytişip k rişidu.

M yit namizini  ş r ş aldida m yitni yuyuş, k penleş, namizini  ş r ş, depne qiliş işliri  slam dinimizda perz kupaye bolup h sablınidu. M yit namiziğa hazır bolĐan camaetniğ az yaqi k p boluş merhumniğ hayat vaqtidiki kişiler arisidiki tesiri, yurt i idiki izzet abruy, kişilerge k rsetken yaxşiliq bilen yamanliqliri bilen munasivetlik bolidu. Dilida Allani yad etken musulmanlarniğ  zara bir-birige bolĐan q rindaşliq h ssiyatliri ularni bir yerge cem qilip, camaet topığa aylanduridu. M yit namizini  ş r ştin ilgiri imam namaz   n hazır bolĐanlarĐa hayat-mamatniğ heqiqitini  ş nd ridu. Musulmanlarni  slam yolida m Ğip Qur'anda k rsitilgen perizlerni toluqi bilen icra qilip, imani kamil bir musulman s pitide Allaniğ dergahiğa k tiş toğrisida vez nesihet qilidu hemde merhumniğ hayatliqida başqılar bilen d yişip qalĐan yaxşi yaman gepliri,  tne-b rim işliri bolsa merhumniğ varisliri bilen k lişv lişini ve camaetniğ razi bolup k tişini telep qilidu. Eger  lg  i hayatliqida yaxşi emellerni qilip, xudaliq yolini tutĐan teqvadar musulman bolsa, uniğ yaxşi tereplirini cama'etke s zlep, bu kişiniğ heqiqeten yaxşi kişi ikenlikige camaettin guvahliq alidu. PeyĐembirimiz hayat kişilerniğ  l klerge guvah i bolalaydiğanliqini  ytĐan.

M yit namizini ada qiliş:

M yit namizini ada qilişta  oğum namazĐa qatnaşqu ciniğ tahariti boluşi, kiyim-k  iki ve  ziniğ pakiz boluşi, qiblige y zlinişi,  lg  i yuyulĐan boluşi hemde camaetniğ aldiğa qoyuluşi şert qilinidu. Y zimizda m yit namizini  ş r şte m yit uzap  iqĐan ailige y qin bolĐan yerdiki bidilik yaqi y zi tekşilengen yerni tallap namizi  ş r r lidu. M yit namizini şu yurtta namaz  ş r şke k rsitilgen mexsus qariylar teripidin orundilidu.  mam m yitniğ meydiniğ udulida turidu. Camaet imamniğ keynide sep t z p namizini imamĐa egişip ada qilidu. Bir kişini axiretke uzitiş aldida uniğ yaxşi işliri,  sil peziletirini k prek s zlep, yaman terepliridin s z a masliqimiz k erek.  unki bu toğrisida peyĐembirimiz mundaq d gen "Siler  l klarni tillimağlar,  unki ular  zliri qilĐan işliriniğ neticisige k tip qaldi" (Emare 1988: 90).

Namaz çüşürüştin avval kelgen camaetke tertipni, tekbirni ögitiş adetke aylanğan. Namaz çüşürüş resmiy başlanğanda imam méyitniñ meydisi udulida méyitqa yüzlinip turidu. Camaet imamniñ keynide retlik sep bolup turidu. Imam tekibr oqup namazğa kirgende camaetmu şundaq qilidu. Andin sana, ikkinçi tekbir durutini, üçinçi tekbirni oqup méyitke, barliq tirik, ölüq musulmanlarniñ hemmisige dua qilip, tötinçi tekbirni oqup salam béridu hemde méyit namizini tamamlaydu. Andin méyitniñ tuğqanliri cinazni derhal kötürüp mañidu. Méyit işiktin çıqqanda ayallar erlerniñ keynidin dervaziğice uzitip çıqip, yaxşı tileklerni tilep haza açidu. Qoşnılar méyitni yuyup éşip qalğan suni hazidarniñ yüz-qollirini yuyuşqa béridu. Yuyuştin qalğan suda hazidarlar yüz-qollirini yuysa, Alla sevr ata qilip şu öyde qayta bala-qazaniñ boluşidin saqlaydu.

Méyitni tupraq béşiğa élip bérish:

Méyit namizi çüşürülüp bolğandin kéyin, méyitniñ yéqin tuğqanliri, dostliri méyitni kötürüp tézdin qebre béşiğa élip mañidu.

Haza tutuş:

“Matem tutuş” depmu atilidu. Bezi rayonlarda qariliq tutuş depmu atilidu. Ayallarda merhumniñ yil nezirisi (merhumniñ ölgenlikige bir yil bolğanda ötküzüldiğan nezir) qilinip bolğandin kéyin axirlişidu. Méyitniñ yette nezirisidin (ölgüçi yerlikke qoyulup yettinçi küni yaki uniñdin burun ötküzüldiğan nezir) kéyin kiyim-kéçeklirini almaşturidu ve ularni yuyidu. Qazan éşip tamaq étidu (adette yette nezirisidin burun méyit çıqqan ailide tamaq étilmeydu). Erler yette nezirisidin burun, yeni méyit yerlikke qoyulup üçinçi küni yaki yette nezirsi axirlaşqandin kéyin saqal-burutlirini élip qariliqini yuyidu. Bezi kent mehellerde méyitniñ qiriq nerizisidin kéyin qariliqini oştidu.

Toluqlima: (qariliq tutuş):

Ölümlük öyge üç küngiçe camaet yiraq-yéqindin «Fatihe»ge kélip siliq sözler bilen sevr qilişqa tevsiye qilidu. Bek ah urup özini yoqitip qoymasliqi, hayatlar bir-birini ayışı kéreklikini, şükür qilişni éytidu. Peticiler ayiği üzülmey kélivatqanlarğa orun bérish, ölüm igiliriniñ ziyade çarçap kėtişiniñ aldini éliš üçün uzun olturmaydu. Yiraqtin ölümge kélip qonup qalğan yaki hazidarlarğa hemra bolup qonuvatqan yéqin tuğqanlarniñ tamiqini qoşnılar öz üstige alidu. Buniñ sebebi méyitniñ rohi üç küngiçe can üzgen öyde kézip yürermiş, eger u tuğqanliriniñ héç iş bolmiğandek tamaq étip olturğanliqini körse rohi qorunarmış. Emeliyettimu, musibet igiliriniñ üç küngiçe öz qayğusi bilen bolup kėtiş, peticilerniñ ayiği üzülmey turuşı ularni bu şaraitqa ige qilmaydu. Hazidarlar salğan aqni gugum çüşkende élivétip, tañ süzülgende sélivalidu, çünki baştiki aqni ay, yultuzlar körse yaman bolidu, dep kéçide qariliq tutmasliq adetke aylanğan. Bir qism yurtlarda qiriq küngiçe ölümlük bolğan öyde sozup leğmen etmeydiğan adet bar. Eger etse ölümniñ ayiği üzülmeymiş. Yene beziler leğmen etse ölgüçiniñ cesitige yilan-çayanlar çirmişivalidu, dep işinidu. Uniñdin başqa xémirni késip étidiğan tamaqlarğimu (xémirni kesse qorsiqi késilip kétidu) dep qiriq küngiçe etmeydiğanlarmu bar. Biraq 40 küngiçe merhum can üzgen öyge cin çirağ yaki tok çirağni yandurup qoyidu. Bundaq qilsa méyit görیده yoruq yatarmış.

Uniñdin başqa erler üç küngiçe etigen, keçte tupraq béşida Qur’an oqup ölgüçiniñ imaniğa yadrem bérıp, rohiğa teselliy béridu. Ayallar dervaza sirtiğa çıqmaydu. Nezir késel can üzüp üçinçi, yettinçi, qiriqinçi künliri ve bir yil toşqan küni béridu. Çünki méyitniñ rohi şu künliri öyni yoqlaydiken. Bir yildin kéyin rohlar teñri buyriğan yerge kétidiken. Lékin, hazir üç nezir bilen yette nerizniñ adetliri asasen oxşaş bolğaçqa hemde ölüm igiliriniñ çiqimi, yiraqtin kelgenlerniñ ehvali, kişilerniñ xizmet şaraitliri közde tutulup, üç nezir bilen yette nezir birleştürülüp üçinçi küni ötküzülüş omumlaştı. Nezirge kelgen ayallar tamaq yaki qent, çay ekélidu. Ekelgen tamaqlar camaetniñ aldiğa qoyulup qalğan nersiler qayturuvétilidu. Hazir dinda yoq, orunsız élim-bérimniñ aldini éliš üçün nezirni kiçik

dairide qiliş, qilsimu erlergila qiliş, atığan pullarnı ehmiyetlik işlarğa, xeyri-saxavetke xiracet qilişni teşebbus qilip, özliri başlamçı bolmaqta.

Gerçe İslam dinida ölgüçiniñ ayali töt ay on kün, başqılarnıñ üç künla qariliq tutuşı belgilengen. Emma, hazır üç neziri tügigende erler ve xizmetteki yaş ayallarnıñ aqliri camaetniñ nesihiti bilen élivétilgendin sirt, yaşanğan ayallar qiriq küngiçe, hetta yili toşqıçe qariliq tutidu (Kökalip 2014: 531). Ayal kişi qariliq tutuş mezgilide vapat bolğuçiniñ hörmitini qilip sürme sürüş, etir çéçiş, zinet buyumlrini taqaş, güllük, reñlik kiyimlerni kiyiş qatarlıq barlıq yasınışqa ait işlardin özini çetke élištin sirt, qiriq küngiçe télévizor, radiyo, ünalğu qatarlıq köñül éçişqa ait nersilernimu işlitişke bolmaydu. Erler üç küngiçe çaç-saqilini çüşürmeydu. Hazıdarlar yıl toşqıçe toy-tökün ve köñül éçiş sorunliriğa barmaydu. Aqni yeşkende bir uçini hazıdarğa dessitip, aq séliš nisip bolmaslıqini tilinip élip kétilidu. Haza éçiş musbet bolğanlıqniñ tunci belgisi. Şundaqla ölgüçige bolğan qiyalmaslıq ve hörmet tüsini ipadileş yüzisidin élip bérilidiğan paaliyettin ibaret bolup, «haza éçiş», «haza tutuş»tin ibaret ikki xil şekilde élip bérilidu.

Nezir ve sediqe:

Méyitni uzitip üç kündin kéyin merhumniñ bala-çaqiliri, tuğqanliri yigilip bir neççe mehelle mesçitiniñ imami, mezinlrini, ölgüçiniñ süyige kirgenlerni esas qilip nezir ötküzüldü. Tamaq tartilip bolğandin kéyin, merhumni yuğuçılarğa uniñ kiyim-kéçeklrini bergendin sirt, imam, mezin, mollılarğa pul qoyidiğan adet mevcut.

Nezir qiliş:

Adem ölgendin kéyin nezir qiliş Uyğurlarnıñ milliy adet enensi bolup nahayiti uzun tarixqa ige. Bu adet İslamiyettin kiyinmu ta hazırğa qeder davamlişip kelmekte (Hebibulla 1993: 331). Ölgüçige yette kün bolğanda uniñ varisliri mexsus teyyarlıq körüp, yurt mehelle camaetni teklip qilip bir qeder çoñ dairde nezir ötküzüldü. Qiriq nezir ve yıl nezirimu adette çoñ ötküzüldü. Nezirde xetme Qur'an qilinidu.

Ayallar dastixanğa bir kiyimlikdin rext, qent kötirip kélidiğan adetler bar idi. Hazır bu xil ehval qismen özgirip ayallar rext kötirip kelmeydiğan haletke yüzlendi. Hetta bir qisim nezirler qisqartilip uniñğa ketken pulni mesçitke béridiğan yaki mesçitni rémont qilduruşqa işlitidiğan ehvallarğa yüzlendi. Aişe rezyellahu enhu rivayet qiliduki, bir adem resulullahqa: «Anam tuyuqsız ölüp ketti. Méniñçe eger u sözliyeligen bolsa, birer sediqe bergen bolatti. Uniñ üçün sediqe qilsam, uniñğa savabi bolamdu?» dep sordi. Resulullah «hee» dep cavap berdi.

Merhumğa atap ötküzgen nezirni İslam dini ve Uyğurlarnıñ örp-aditige maslaşturup, bezi artuqçe resimiyetlerni azaytip muvapiq ötküzse téximu yaxşı bolatti.

Xulase:

Omumlaşturup éytqanda, Qeşqer Uyğurliriniñ depne adetliri yuqirida bayan qilingan birqatar basquçlar arqiliq tamamlinidu. Uyğurlarnıñ méyitni uzitiş ceryanliridiki bu alahidiliklerni ecdadlirimizniñ qedimdin davamlişip kélivatqan méyit uzitiş adetliridin, dindiki méyit uzitiş heqqidiki bayanlardin, qérindaşlıq méhridin, yaşığan zaman, makan şaraitidin ayrip qaraşqa bolmaydu.

Paydilanğan matériyallar:

ABDUKÉRİM, Melikzat (2014), “Ölüm-Yitim Adetlirimiz”, *Miras*, S. 5, s. 61-62.

EMARE, Mustapa Muhemme(1988), *Sehulbuxari Cevherliri ve Qestilani Şerhi*, Muhemmed Salih Tercime qilğan, Milletler Neşriyati.

- ĞOCA, Hacı (1996), *İslam Medeniyitige Dair Bilimler*, Abdulla Osman tercime qilğan, Cunggo İctimaiy Penler Akadémiyesi.
- HEBİBULLA, Abduréhim (1993), *Uyğur Étnogirafiyesi*, Şıncañ Xelq Neşriyati.
- İKBAL, Mutellip (2011), “Uyğurlarniñ Qariliq Kiyimi Heqqide İzdiniş”, *Şıncañ İctimai Penler Munbiri*, S. 3, s. 63.
- KASİM, Hebibe (2013), “Uyghurlarning Ölüm-Yitim Murasimliri Heqqide” *Miras*, Sayı, 4 s. 43.
- KÖKALİP, Weli Kérem (2014), *Miras Edepler*, Şıncañ Xelq Sehiye Neşriyati.
- Qisqıçe İslam Luğiti*, (1996), Şıncañ Xelq Neşriyati.
- RAHMAN, Abdukérim; HUŞTAR, Şirip; HEMDULLA, Reweydulla (1996), *Uyğur Örp-Adetliri*, Şıncañ Yaşlar-Ösmirler Neşriyati.
- SALİH, Muhemmed (1991), *Qur’an Kerim ve Hedislerdin Tallanma*, Milletler Neşriyati.
- SALİH, Muhemmed (2010), *Yaxşilar Bağçisi*, Şıncañ Xelq Neşriyati.
- SAYİM, Dawud; DAWUD, Rahile (1996), *Dunya Milletliri*, Şıncañ Yaşlar-Ösmirler Neşriyati.
- SAYRAMİ, Abliz Muhemmet (2011), “Uyğurlarda Ölüm Uzitişqa Dair Örp-Adetler”, *Bulaq*, S. 5, 44-60.
- SAYRAMİ, Abliz Muhemmet (2011), “Uyğurlarda Ölüm Uzitişqa Dair Örp-Adetler”, *Bulaq*, S. 6, s. 76-92.
- SAYRAMİ, Abliz Muhemmet (2012), “Uyğurlarda Ölüm Uzitişqa Dair Örp-Adetler”, *Bulaq*, S. 3, s. 59.
- SAYRAMİ, Abliz Muhemmet (2012), “Uyğurlarda Ölüm Uzitişqa Dair Örp-Adetler”, *Bulaq*, S. 3, s. 60.
- TATLIQ, Ershidin (1992), “Millitimizde Méyit Uzitiş ve Nezir Bériş Adetliriniñ Özgirişi Toğrisida”, *Milletler İttipaqlıqı Jurnili*, S. 6, s. 37.
- TUĞLUK, Yarmuhemmet; TUĞLUK, Tahir (2011), *Qaide-Yosunlirimiz*, Qeshqer Uyğur Neşriyati.
- TURSUN, Enwer (2007), *Uyğur Örp-Adetliridin Örnekler*, Şıncañ Üniversiteti Neşriyati.
- TURSUN, Mensurjan(2013), “Uyğurlarniñ Haza Éçiş Aditi Toğrisida”, *Miras*, S. 3, s. 54
- YİLTİZLİK, Ablimit Muhemmet (2009), “Uyğurlarda Reng Medeniyiti ve Uniñda İpadilengen Simvulluq Meniler Toğrisida” *Şıncañ Univérsitétı İlmiy Jurnili*, S. 3, s.66, 67.

İzahat:

Bu maqalini yéziş ceryanida Qeshqerlik ölima Osman Muhemmidi Qara Qutluq Ependi köp yardım berdi. Folklorşunas Pirofésor Doktor Rahile Davut Elçin Xanim qimmetlik tüzitiş pikirlirini bériş bilen birge munasivetlik matériyallar bilen teminlidi.